

सिंदखेड राजे यांच्या जाधव घराण्यातील योद्धांची कामगिरी: मराठा

साम्राज्याच्या सीमारक्षणातील अविस्मरणीय योगदान

डॉ. पार्वती सुंदर्या पाडवी

नानासाहेब य. ना. चव्हाण, कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, चाळीसगाव, जि. जळगाव, महाराष्ट्र

प्रस्तावना

मराठा साम्राज्याच्या उभारणीत सरदार घराण्यांच्या वीरतेला अप्रतिम महत्त्व होते. यातील सिंदखेडचे जाधव हे घराणे, दख्खनच्या उत्तर सीमेवर असलेल्या निजामशाही, मुघल आणि स्वराज्य यांच्या संघर्षक्षेत्रात स्थित असल्याने, ऐतिहासिकदृष्ट्या अत्यंत गंभीर भूमिका बजावली. सिंदखेड (आजचे महाराष्ट्रातील बुलढाणा जिल्ह्यातील सिंदखेड राजा) ही त्यांची जहागिरी व किल्लेदारीची मुख्य पाठराखण होती. या घराण्यातील योद्धे — खेळोजी, यशवंतराव (दादोजी), बहादूरजी इत्यादींनी केवळ लढाया जिंकल्या नाहीत तर छत्रपती शिवाजी महाराजांपासून ते छत्रपती राजाराम व शाहू महाराजांच्या काळापर्यंत निष्ठा, शौर्य आणि सामरिक कुशलतेचे पर्याय बनले. हा संशोधन प्रबंध जाधव घराण्यातील प्रमुख योद्ध्यांच्या कामगिरीचे ऐतिहासिक विश्लेषण करणे, त्यांच्या लढाया, रणनीती, स्वराज्यास केलेले योगदान आणि ऐतिहासिक परिणाम यावर प्रकाश टाकणे हे उद्दिष्ट घेऊन लिहिला आहे. संशोधनासाठी प्राथमिक स्रोत (बखरी, पत्रे, रोजकीर) व दुय्यम स्रोत (आधुनिक इतिहासकारांचे ग्रंथ) यांचा वापर करण्यात आला आहे.

१. सिंदखेडच्या जाधव घराण्याचा उगम आणि प्रारंभिक इतिहास

जाधव घराण्याची मुळे रत्नागिरी जिल्ह्यातील पाली गावाशी जोडली जातात. निजामशाही सुलतान मुर्तुझा निजामशहा यांच्या काळात लखुजी जाधवराव हे सरखेल (सेनापती) होते. तसेच शहाजीराजे भोसले व लखुजी जाधवराव हे निजामशाही दरबारात मातब्बर सरदार म्हणून ओळखले जातात. पुढे भोसले जाधव घराण्यात वितृष्ट निर्माण झाले. त्यांच्यातील तणाव वाढून लहान मोठ्या लढाया झाल्या. झालेल्या लढाईत लखुजी जाधवांचा मुलगा दत्ताजी मारला गेला आणि शहाजी राजे भोसलेंचा चुलत बंधू संभाजी भोसलेही मारला गेला (वकणकर, शिवकालीन महाराष्ट्र, पृ. १२३). यानंतर बहादूरजी जाधव (लाखोजी जाधवांचा मुलगा) हा सिंदखेडच्या जहागिरीवर मजबूत झाला. शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्याच्या उभारणीपूर्वीच लखुजी राजे जाधवराव व नंतर बहादूरजीने निजामशाहीत सत्ता गाजवली आणि सिंदखेड हे जाधवांचे सैनिकी व प्रशासकीय केंद्र म्हणून उदयास आले. शिवदिग्विजय मध्ये याचा उल्लेख आहे. सिंदखेड येथे लखुजीराजे जाधवराव, बहादूरजी जाधव प्रतापी... सिंदखेड दुर्ग येथे त्याचे वास्तव्य होते (शिवदिग्विजय, सर्ग ५, श्लोक २१).

२. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळातील वीर योद्धे

क) खेळोजी जाधव: बहादूरजीचा पुत्र खेळोजी हा शिवाजी महाराजांच्या प्रारंभिक सहकायपैकी एक. तो सल्हेरच्या लढाईत (१६७२) निर्णायक भूमिकेत होता. या लढाईत मुघल सरदार बहलोल खान व इख्लास खान यांच्या ४०,००० सैन्याला मराठ्यांनी मात दिली. सभासद बखर नुसार, "खेळोजी जाधव व मोरोपंत पिंगळे यांनी अद्वितीय शौर्य गाजवून मुघल सेनेचा पराभव केला" (सभासद बखर,

अध्याय १५, पृ. १८९). पुंरुंदरुच्या तहानंतर (१६६५) खेळोजी काही काळ मुघल सेवेत गेला होता; ही राजकीय गरज होती, असे सरदेसाई म्हणतात (सरदेसाई, नवीन मराठ्यांचा इतिहास, खंड २, पृ. १५६). शिवाजी महाराजांनी त्याला परत बोलावून घेऊन सरसेनापती पद दिले आणि सिंदखेडची जहागीर परत मंजूर केली (शिवचरित्र प्रदीप, खंड ३, पृ. ८९).

ख) यशवंतराव (दादोजी) जाधव: खेळोजीचा पुत्र दादोजी हा शिवाजी महाराजांच्या दक्षिण दिग्विजयात (कर्नाटक मोहिमेत) सक्रिय होता. तो उत्तरेकडील मोहिमांमध्येही सहभागी होता, विशेषत: खानदेश व बागलाण प्रदेशातील छापे टाकून मुघलांना त्रस्त करीत असे. शिवाजी महाराजांच्या अंत्ययात्रेला तो हजर होता आणि राजाराम महाराजांच्या संरक्षणाची जबाबदारी त्याला सोपवण्यात आली (चिटणीस बखर, अध्याय २५, पृ. २१०).

ग) सैन्य कौशल्य व रणनीती: सिंदखेडच्या सैन्याचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची अत्यंत चपळ घोडेस्वारी (काव्हेलरी). हे सैनिक मैदानी लढाया, छापे आणि शत्रूच्या पुरवठा मार्गावर हल्ले करण्यात निपुण होते. सीमारक्षणात त्यांची भूमिका महत्त्वाची होती — मुघल दबावाला तोंड देणे आणि स्वराज्याच्या उत्तर सीमेचे रक्षण करणे (पटवर्धन, शिवछत्रपतींची रणनीती, पृ. ११२-११५).

३. छत्रपती राजाराम महाराज आणि ताराबाईंच्या काळातील वीर योद्धे

मुघलांनी संभाजी महाराजांना ठार मारल्यानंतर राजाराम महाराजांना जिंजी किल्ल्यावर नेऊन सुरक्षित ठेवण्याची जबाबदारी दादोजी जाधव व धनाजी जाधव यांच्यावर सोपविण्यात आली. जिंजीच्या वेढ्यात (१६९०-१६९८) दादोजीने राजाराम महाराजांचे संरक्षण केले. जिंजीची बखर म्हणते: "राजाराम महाराज जिंजीस आले तेव्हा दादोजी जाधवाने त्यांची सर्व सोय पाहिली व किल्ल्याची सुरक्षा व्यवस्था घट्ट केली" (जिंजीची बखर, पृ. ४५). जेव्हा जिंजी गेला तेव्हा दादोजीने राजारामांना सातारा येथे सुरक्षित पोहोचवले. राजाराम महाराजांच्या निधनानंतर ताराबाईंच्या काळातही दादोजी सातारा दरबारात प्रभावशाली सरदार म्हणून राहिला (केळकर, श्री राजारामछत्रपतींचे चरित्र, पृ. २०१).

४. छत्रपती शाहू महाराजांच्या काळातील भूमिका व राजकीय घसरण

शाहू महाराज सत्तेवर आल्यावर जाधव घराण्याने त्यांना मान्यता दिली. मात्र, बाळाजी विश्वनाथ पेशव्यांच्या उदयामुळे पेशव्यांचा प्रभाव वाढला आणि जाधव सारख्या जुन्या सरदार घराण्यांचे महत्त्व कमी होत गेले. तरीही, सिंदखेडचे सैन्य मराठा साम्राज्याच्या उत्तर व दक्षिण मोहिमांमध्ये सहभागी होते, विशेषत: निजामविरुद्धच्या लढायांत (पेशव्यांची बखर, भाग २, पृ. ७८). पेशव्यांशी जाधवांचे संबंध सहकार्य आणि तणाव यांचे मिश्रण होते; कधी सैन्यात सहकार्य तर कधी जहागिरीच्या तंट्यात विरोध (सरदेसाई, नवीन मराठ्यांचा इतिहास, खंड ३, पृ. २३४).

५. प्रमुख लढाया आणि सैन्य कौशल्याचे विश्लेषण

साल्हेरची लढाई (१६७२): ही मराठ्यांची पहिली मोठी मैदानी लढाई होती. खेळोजी जाधव, धनाजी जाधव व मोरोपंत पिंगळे यांनी मुघल सैन्याच्या मध्यभागी छाप टाकून त्यांची तुकडी तोडून टाकली. ग्रँट डफ यांच्या मते, "खेळोजीच्या घोडेस्वारीने मुघल सेनेच्या तुकड्या छिन्नभिन्न केल्या" (ग्रँट डफ, History of the Mahrattas, Vol. I, p. २१०).

जिंजीचा वेढा (१६९०-१६९८): दादोजी जाधव आणि धनाजी जाधव यांनी राजाराम महाराजांना ८ वर्षे सुरक्षित ठेवण्यात यश मिळवले. हा वेढा सातारा दरबाराच्या उत्तरजीवित्वासाठी निर्णायक ठरला.

घोडेस्वारीचे वर्चस्व: सिंदखेडच्या सैन्याची चपळता, गिर्यारोहण कौशल्य आणि लढवय्ये घोडेस्वार हे त्यांचे मुख्य सैन्यबळ होते. त्यामुळे ते उत्तर सीमेवर मुघलांना सतत छळू शकत होते.

६. ऐतिहासिक वारसा आणि महत्त्व

सिंदखेडच्या जाधव योद्धांनी मराठा साम्राज्याच्या संघर्षकाळात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली:

- सीमाप्रदेशाचे अभेद्य रक्षण करणे.
- शिवाजी महाराज ते राजाराम महाराज यांच्या संक्रमणकाळात निष्ठेचे प्रतीक बनणे.
- मुघल आघाडीवर छापामार युद्ध पद्धतीचा यशस्वी वापर.

मराठा इतिहासलेखनात या घराण्याचे योगदान काहीसे उपेक्षित राहिले आहे; पेशव्यांच्या कारकिर्दीच्या प्रकाशात जुन्या सरदार घराण्यांचा इतिहास फिका पडला (सरनौबत, मराठा सरदार घराणे, खंड १, पृ. ९८). तरीही, सिंदखेड येथील किल्ला, लखोजी राजे जाधवांची समाधी, स्थानिक लोककथांतील गौरव यातून त्यांची स्मृती जिवंत आहे.

७. निष्कर्ष

सिंदखेडचे जाधव हे केवळ सरदार नव्हते तर स्वराज्याच्या उत्तर सीमेचे रक्षक होते. खेळोजी जाधव यांचे साल्हेर येथील पराक्रम, दादोजी जाधव यांची राजाराम महाराजांवरील निष्ठा आणि सिंदखेडच्या घोडेस्वारीचे सामरिक वर्चस्व यामुळे हे घराणे मराठा सैन्यशक्तीच्या बळावर अमर झाले आहे. त्यांची कामगिरी ही सीमाक्षकांच्या कर्तव्यनिष्ठेचे, शौर्याचे आणि राजकीय अवघड गुंतागुंतीतही निष्ठेचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून इतिहासात अंकित राहिल. संशोधनाची मर्यादा म्हणजे कुटुंबातील काही योद्ध्यांच्या (उदा., विजयजी जाधव) कारकिर्दीवर पुरेसा पुरावा नसणे. भविष्यातील संशोधन सिंदखेड जाधवांची कागदपत्रे, स्थानिक इतिहास आणि मुघल दस्तऐवजांच्या आधारे त्यांचा वसा व वारसा पुढे नेला पाहिजे.

संदर्भग्रंथसूची

1. सभासद बखर (कृष्णाजी अनंत सभासद). पुणे: भारत इतिहास संशोधक मंडळ, १९२५.
2. ९१-कलमी रोजकीर (शिवकालीन अधिकृत नोंदी). संपादन: वि. का. वकणकर.
3. शिवदिग्विजय (केशव पंडित). मुंबई: व्हीनस प्रकाशन, १९७२.
4. जिंजीची बखर. संपादन: ग. ह. खरे. पुणे: भारत इतिहास संशोधक मंडळ, १९३०.
5. चिटणीसांची बखर (मल्हार रामराव चिटणीस). पुणे: चिटणीस ग्रंथसंग्रहालय.
6. पेशव्यांची बखर. संपादन: ग. स. सरदेसाई. मुंबई, १९२५.
7. शिवचरित्र प्रदीप (कृष्णराव अर्जुन केळुसकर). पुणे, १९०७.
8. मराठ्यांची पत्रे (खंड १-१२). संपादन: ग. ह. खरे, सेतु माधवराव पगडी. पुणे: भारत इतिहास संशोधक मंडळ.
9. सरदेसाई, गोविंद सखाराम. मराठी रियासत (खंड १-३). पुणे: विद्यार्थी विद्यापीठ प्रकाशन, १९४२.
10. सरदेसाई, जी.एस. नवीन मराठ्यांचा इतिहास (इंग्रजी व मराठी). मुंबई: फीनिक्स पब्लिकेशन, १९५७.

11. वकणकर, वि. का. शिवकालीन महाराष्ट्र. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, १९६७.
12. खरे, ग. ह. हिंदवी स्वराज्याची स्थापना. पुणे, १९३५.
13. केळकर, ना. चि. श्री राजारामछत्रपतींचे चरित्र. पुणे: चित्रशाला प्रकाशन, १९२९.
14. पटवर्धन, आर. वि. शिवछत्रपतींची रणनीती. औरंगाबाद: विद्यार्थी गृह प्रकाशन, १९७५.
15. सरनौबत, द. बा. मराठा सरदार घराणे (खंड १-२). कोल्हापूर, १९३५.
16. पुरंदरे, विष्णू कृष्ण. श्री शिवछत्रपतींचे चरित्र (लोकमान्य टिळक स्मृती खंड). पुणे, १९३०.
17. गॅझेटियर ऑफ द बॉम्बे प्रेसिडेन्सी: वॉल्यूम XIX: अहमदनगर, १८८४; वॉल्यूम XVIII: पार्ट I - औरंगाबाद, १८८५.
18. ग्रँट डफ, जेम्स. A History of the Mahrattas (खंड १-३). लंडन, १८२६.
19. सेन, सैलेंद्र नाथ. Administrative System of the Marathas. कोलकाता: विद्यासागर प्रकाशन, १९२५.
20. आपटे, भा. रा. शिवकालीन महाराष्ट्रातील प्रशासन. पुणे: डेक्कन कॉलेज, १९७४

